

УДК 376.37-056.264:373.2:612.789

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Грибань Г. В.

Статтю присвячено висвітленню особливостей розвитку лексичної сторони мовлення у дітей з особливими освітніми потребами. Представлено етапи розвитку та становлення лексичної сторони мовлення у дітей дошкільного віку та визначено основні прояви порушення формування лексики. Окреслено основні напрями формування лексичної сторони мовлення, які забезпечать розширення словникового запасу та сприятимуть уточненню та диференціації лексичних значень слів, формуванню різних рівнів лексичних узагальнень, що виражає слово, а також формуванню лексичної системності.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, лексична сторона мовлення, діти з особливими освітніми проблемами, порушення мовлення.

The article is devoted to the peculiarities of the development of the lexical side of speech in children with special educational needs. The stages of development and formation of the lexical side of speech in preschool children are presented and the main manifestations of vocabulary formation disorders are identified. The main directions of formation of the lexical side of speech are outlined, which will ensure the expansion of vocabulary and contribute to the clarification and differentiation of lexical meanings of words, the formation of different levels of lexical generalizations expressed by the word, as well as the formation of lexical systematicity.

Key words: speech development, lexical side of speech, children with special educational needs, speech disorders.

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні, пріоритетним визначається забезпечення рівного доступу до якісної освіти в умовах загальноосвітнього простору для всіх дітей, незалежно від їхніх індивідуальних освітніх потреб (Данілавичюте, 2018). Різні категорії дітей з особливими освітніми потребами можуть мати порушення мовлення, що проявляються в різних формах і ступенях тяжкості та впливають на здатність до спілкування, навчання та соціальної інтеграції.

Важливим є визначення місця лексичної сторони мовлення в мовленнєвій структурі та дослідження особливостей її формування у дітей з особливими освітніми потребами.

Мовленнєва діяльність має свою ієрархічну організацію та складається із певних структурних частин. Мовленнєві рівні не є автономними чи незалежними, адже взаємопов'язані і доповнюють один одного, забезпечуючи

цим цілісність та системність всієї мовленнєвої системи. Однією з основних сторін мовлення, яка займає центральне положення, є лексична сторона. Однією з відмітних рис лексики є її тісний та безперервний зв'язок із реальними явищами та соціальною діяльністю людей. Лексика динамічно відображає усі зміни в суспільстві, адже нові об'єкти та поняття призводять до створення нових слів для їх позначення. Водночас, втрата актуальності певних предметів або понять може призвести до вилучення відповідних слів із мовного вжитку (Грищенко, 2020). Недорозвинення лексичної сторони мовлення негативно впливає на засвоєння інших компонентів мовленнєвої системи (фонетико-фонематичної системи, складової будови, граматичної будови, зв'язного мовлення).

Найменшою одиницею лексичної сторони мовлення є лексема – слово. На сьогодні, більшість лінгвістів погоджуються, що слово є ключовою структурою мови. Його центральна роль у мовній системі обумовлена зв'язками, які воно має з іншими мовними елементами, такими як фонема, морфема, словосполучення та речення. Ці елементи інтегруються та функціонують у контексті слова, формуючи системні взаємовідносини. Слово розглядається як представник усіх компонентів мовної системи, а саме: фонетики – складається зі звуків, лексики – називає предмети, явища дійсності і має смислове навантаження, граматики – виражає різні значення залежно від зміни граматичної форми. В контексті комунікації, слово виступає як первинний засіб для створення та передавання концептуальних образів. Отже, до найважливіших ознак слова належать такі:

- слово складається із звуків (це означає, що воно має матеріальну основу) і має певну внутрішню впорядкованість звуків, його не можна розірвати;
- слово має лексичне значення, тобто щось називає або виражає;
- слово пов'язується з іншими словами в реченні змістовними й граматичними зв'язками;
- слова здатні мати в реченні граматичні форми та синтаксичні функції і, таким чином, у складі речення виконувати комунікативну функцію.

Маючи характеристики символічності та узагальненості, слово слугує

інструментом мовленнєвої активності і, беручи участь у цій активності, виконує різноманітні функції.

Називання предметів, дій, якостей або відношень, позначення їх словами складають одну з основних функцій – функцію позначення (функцію предметної співвіднесеності), яка дозволяє виділити предмет з ряду подібних або інших різноманітних предметів.

Іншою особливістю слова є його семантична валентність, слово завжди значеннєве. Воно має не лише відповідне звучання, але й те чи інше значення. Прийнято розрізняти лексичне значення слова – зміст. Змістовна або семантична структура слова дуже складна. Слово завжди багатозначне і є полісемічним, адже майже ніколи не має однієї та однозначної предметної співвіднесеності. Кожне слово викликає так зване “семантичне поле”, тому процес називання і процес сприймання слова розглядається як складний процес вибору потрібного значення слова із всього викликаного ним семантичного поля. Крім лексичного значення в семантичну структуру слова входить і його психологічне значення.

Щоб прослідити механізми та шляхи формування цих складних семантичних понять слід розглянути етапи формування лексичної системи мовлення у дитини в онтогенезі.

Перше, на що слід звернути увагу, характеризуючи становлення лексико-семантичної системи дитини, це те, що розвиток активного мовлення дещо запізнюється по відношенню до мовлення пасивного. Діти починають раніше розуміти мовлення, ніж оволодівають здатністю передавати інформацію вербально.

Словниковий склад мовлення характеризується не лише кількістю слів, які в нього входять, але і якістю, різноманітністю утворюючих його словникових груп чи смислових прошарків. Центральною проблемою розвитку словника є засвоєння його значення (семантики). Показником розвитку словника має бути, в першу чергу, засвоєння дитиною семантичної структури слова. Як показують багато чисельні психологічні та психолінгвістичні дослідження, процес

засвоєння семантичної структури слова проходить складний шлях розвитку – від формування предметної співвіднесеності слова до засвоєння його змісту, а в подальшому – узагальненого лексичного значення та словесного поняття (Соботович, 2003).

Таким чином, показником розвитку словника має бути, в першу чергу, засвоєння дитиною семантичної структури слова. Наразі відомо, що процес засвоєння семантичної структури слова проходить декілька етапів розвитку:

- формування предметної співвіднесеності;
- засвоєння змісту слова;
- засвоєння узагальненого лексичного значення;
- засвоєння словесного поняття.

На ранніх етапах дитина засвоює предметну співвіднесеність слова лише якщо вона знаходиться у певному положенні або ситуації, наприклад, лежачи або, якщо слово вимовляється конкретним суб'єктом (мати), супроводжується відповідним жестом, вимовляється з відповідною інтонацією. Наявність цих умов спонукають дитину звертати погляд до предмету, та тягтися до нього.

На наступному етапі положення дитини стає вже не суттєвим для збереження предметної співвіднесеності слова, але те, хто саме вимовив слово, яким голосом, у супроводі якого жесту, ще має провідне значення.

У віці близько року-1,5 роки в активному словнику дитини присутні звуконаслідування та звукові жести, квазіслова (випадкове злиття звуків, сказаних дитиною і закріплені дорослими). Подальше використання квазіслів дитиною, яка старша цього віку вже не вважається нормою.

Шлях який проходить предметна співвіднесеність слів в розвитку активного мовлення дитини, приблизно такий, як і той шлях, який проходить пасивне мовлення дитини. Вимовлені дитиною перші слова – це псевдослова, що виникають в лепітну стадію голосового розвитку. Мимовільно засвоєні склади типу «ма – ма» та «па – па» умовно-рефлекторно поєднуються в свідомості дитини з образами батьків. В словник немовляти входять звуконаслідувальні

елементи: «гав – гав», «бі – бі». Ці слова відтворюють фундаментальну якість перших найменувань – бажання зблизити звукову форму до позначуваного предмету чи явища. Слова звуконаслідування з'являються в мовленні дитини після року. По своїй природі вони поділяються на звуконаслідування та звукові жести. Звуконаслідувальні елементи допомагають дитині перейти до слів – знаків, форма яких, зазвичай, із значенням напряду не пов'язана.

Перші слова, які дитина починає використовувати, часто мають широке і невизначене значення. Вони полісемантичні, їх значення аморфні та розпливчасті. Діти застосовують одне і те ж слово для опису різних предметів, дій або станів.

У віці 1,5-2 роки – слово отримує стійку предметну співвіднесеність.

З 1,8 до 2 років, слова починають вживатися категоріально (позначають цілі класи однорідних предметів) – це свідчить про засвоєння елементарної узагальнюючої функції слова. Активний словник складає вже біля 300 слів десь в 2 роки. У цьому віці дитина вже починає розуміти більш складні синтаксичні значення, відношення між словами, тобто в неї формуються смислові синтагматичні зв'язки слів.

До 4 років на фоні засвоєння граматичної системи мовлення починається засвоєння значення слів із контексту. Тобто починає формуватися розуміння багатозначності деяких слів.

З 5 років відбувається оволодіння різними типами лексичних значень слів: антонімічними, похідними та утворюючими, деякими багатозначними та синонімічними значеннями, словами з різною мірою узагальнення лексичного значення. На основі засвоєння цих значень, в тому числі деяких переносних, дитина на бр. життя починає акумулювати відомі їй різні смислові відтінки одного і того ж слова, які вилучаються з мовлення оточуючих, з казок, з розповідей, які прослуховує дитина.

В 6 років – засвоюються деякі переносні значення та різні смислові відтінки одного і того ж слова.

У віці 7 років – оволодіння узагальненими значеннями слів, які позначають складні поняття, якості, почуття, переживання, стани. Формується тонка диференціація схожих за значенням слів, на основі цього утворюються норми лексичної поєднуваності.

Значення, які дитина вкладає в свої перші лексеми, розвивається одночасно з розвитком її мислення. Співвідносячи слово з предметом або явищем, дитина спочатку не може виділити суттєві ознаки позначуваного поняття. Дії з предметами сприяють формуванню в свідомості дитини узагальнюючої функції слова. Від конкретно-дійового дитина переходить до конкретно-образного мислення. Разом з тим вона засвоює узагальнююче поняття всіх найменувань. Подальший розвиток слова проявляється в тому, що навіть після того, як воно отримало чітку предметну співвіднесеність і вона стала вже стійкою, розвиток слова стосується вже не предметної співвіднесеності, а узагальнюючої та аналізуючої функції слова, інакше кажучи – його значення. Значення слова розвивається, зберігаючи одну і ту ж предметну співвіднесеність, набуває все нової і нової смислової структури, змінює та збагачує систему зв'язків та узагальнень, які стоять за ним.

Щоб оволодіти відносним значенням слів (абстрактним) – дитина повинна в своєму мовленнєво-мисленнєвому розвитку піднятися на достатньо високий рівень узагальнення. Становлення лексико-семантичної системи йде одночасно з розвитком свідомості, яка змінює свою смислову та системну будову. На стадії наочних понять провідну роль мають наочно-ситуативні, предметно-дійові зв'язки, а на стадії абстрактних понять – вербально-логічні, ієрархічно побудовані зв'язки. Відповідно можна сказати, що значення слова змінює не лише свою структуру, але й ту систему психологічних процесів, які його здійснюють. Якщо на початкових етапах за словом стоїть афект, то на наступних – наочні уявлення пам'яті, на останньому етапі воно вже опирається на складні системи вербально-логічних відношень.

Легше за все дитині засвоїти предметні імена і дієслова, що вказують на

речі, події та дії, які співвідносяться з досвідом безпосередньо. Дитина рано засвоює слова, які вказують на колір і форму, але пройде багато часу, поки буде засвоєне поняття «форма» та «колір» без залежності з тим, з яким предметом пов'язано даний колір і дана форма.

Процес узагальнення – це саме той пізнавальний процес, оволодіння яким свідчить про принципове зрушення в інтелектуальному розвитку дитини.

Низкою вчених виділяються певні чинники, що впливають на процес розвитку лексичної сторони мовлення у дітей дошкільного віку і слугують орієнтовними критеріями оцінювання словника. А саме:

- завершення формування фонологічних узагальнень, константність слухового сприймання;
- оволодіння дитиною різними рівнями лексичних узагальнень;
- засвоєння системи морфологічного словотворення;
- сформованість різних типів смислових зв'язків між словами (Трофименко, 2013).

Дані чинники, що впливають на розвиток лексичного компоненту мовлення, є ключовими для визначення якісних і вікових особливостей мовлення у дітей дошкільного віку та служать орієнтиром для аналізу та оцінки його рівня.

Зазначимо, що кількісні показники запам'ятовування дітьми слів не є показовими в оцінці повноти лексичного складу мовлення. На перший план виступає глибина усвідомлення дітьми смислової сторони лексичних одиниць та активне оперування ними у процесі мовленнєвого спілкування. Саме в дошкільному віці дитина має оволодіти якісним словниковим запасом, який би дозволив без перешкод спілкуватися з оточуючими та успішно навчатися в школі.

У дошкільників з особливими освітніми потребами спостерігаються порушення формування лексики. Недорозвинення лексичної сторони мовлення характеризується помилками, які свідчать про порушення предметної спрямованості слів, дифузний і нестійкий характер лексичних значень, слабку

орієнтацію у змістовній стороні слів, обмеженість обсягу семантичних полів.

Порушення формування лексики проявляється в:

- обмеженості словникового запасу;
- різкій невідповідності активного і пасивного словника;
- неточному вживанні слів;
- численних вербальних парафазіях;
- несформованості семантичних полів;
- діти відчують труднощі актуалізації словника;
- труднощі в засвоєнні узагальненого значення слова, багатозначності слів, переносного значення слова;
- труднощі добору антонімів та синонімів.

Зазначимо типові помилки, що зустрічаються у дітей з особливими освітніми потребами на рівні лексичної сторони мовлення:

- ототожнення слів, різних по значенню, але схожих за звучанням;
- заміна назв предметів, схожих зовні;
- заміна назв одних предметів іншими, схожими за своїм призначенням;
- заміна назв одних предметів іншими, ситуативно пов'язаними з ними;
- заміна однієї назви іншою, на основі позначення тієї ситуації, з якою пов'язаний предмет;
- заміна назви частини предмета чи його деталей назвою цілого предмету;
- заміна слів, заміна слів, що позначають загальні поняття, словами, що позначають часткові поняття;
- заміна слів словосполученням або реченням (які є поясненням);
- заміна назв дій з предметами назвами самих предметів та навпаки;
- заміна назв якостей назвами предметів.

Отже, аналіз спеціальної літератури показав, що недорозвинення та особливості формування лексичної сторони мовлення мають місце у дітей з особливими освітніми потребами. Специфіка недорозвитку лексичної сторони мовлення у дітей має враховуватися під час проведення діагностики. З огляду на

вище сказане, основними напрямками корекції лексичної сторони мовлення виступатимуть: формування різних рівнів лексичних узагальнень (узагальнене лексичне значення; понятійна співвіднесеність слова; абстрактно-узагальнене лексичне значення слова); робота над лексико-семантичними явищами, лексичною системністю (формування семантичної структури слова, робота над явищами антонімії, синонімії, омонімії, багатозначності та прямого і переносного значення слів); робота над формуванням розуміння та вміння самостійно використовувати в мовленні сталі словосполучення; формування смислових відношень та зв'язків між лексичними одиницями на основі включення слів в семантичні поля (синтагматичні та парадигматичні зв'язки слів). Паралельно має проводитись робота з формування розуміння слова як складової одиниці мови.

Література:

1. Грищенко О. В. Практикум із сучасної української мови : навчальний посібник / О. В. Грищенко. — Миколаїв: Іліон, 2020. — 102 с.
2. Данілавічюте Е. А. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі / Е. А. Данілавічюте // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2018. № 3. – С. 7 – 19.
3. Соботович Є. Ф. Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку // Дефектологія. – 2003. – №2. – С. 2 – 11.
4. Трофименко Л. І. Теоретичні засади дослідження лексичної сторони мовлення у дошкільників в умовах нормального та порушеного онтогенезу / Л. І. Трофименко // [Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови](#). – 2013. – Вип. 4(1). – С. 85 – 95.